

Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Τόμ. 10 (2011)

Φαινόμενα λεξικοσημασιακής υποχώρησης στη μητρική / πρώτη γλώσσα δίγλωσσων ομιλητών

Ελένη Μότσιου (Eleni Motsiou)

doi: [10.12681/icw.18053](https://doi.org/10.12681/icw.18053)

Copyright © 2018, Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού

Άδεια χρήσης [Creative Commons Αναφορά-Μη Εμπορική Χρήση 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Μότσιου (Eleni Motsiou) Ε. (2011). Φαινόμενα λεξικοσημασιακής υποχώρησης στη μητρική / πρώτη γλώσσα δίγλωσσων ομιλητών. *Ερευνώντας τον κόσμο του παιδιού*, 10, 48-57. <https://doi.org/10.12681/icw.18053>

Φαινόμενα λεξικοσημασιακής υποχώρησης στη μητρική / πρώτη γλώσσα δίγλωσσων ομιλητών.

Περίληψη

Η μελέτη των φαινομένων γλωσσικής υποχώρησης (*language attrition*) σε μια από τις γλώσσες δίγλωσσων ομιλητών αποτελεί ένα σχετικά πρόσφατο αυτόνομο ερευνητικό πεδίο, που δεν έχει ακόμα συνδεθεί συστηματικά με τη διδασκαλία. Το παρόν άρθρο εστιάζει στην υποχώρηση του λεξικοσημασιακού τομέα της πρώτης/ μητρικής (Γ1) γλώσσας δίγλωσσων ομιλητών, σε περιβάλλον όπου ισχυρή (επίσημη) είναι μια διαφορετική γλώσσα (Γ2), η οποία ασκεί επιρροή στην ασθενέστερη Γ1. Υστερα από τη μελέτη και την ταξινόμηση των διαθέσιμων δεδομένων, διατυπώνονται ορισμένες παρατηρήσεις για τη φύση των λεξικοσημασιακών μεταβολών που θα μπορούσαν να κατευθύνουν τη διδακτική πράξη με στόχο τη διατήρηση (και ανάπτυξη) του λεξιλογίου της Γ1. Η ανάπτυξη μιας τέτοιας διδακτικής πράξης κρίνεται απαραίτητη, καθώς οι μετακινήσεις πληθυσμών και η ύπαρξη εθνικών μειονοτήτων επιβάλλουν την ανάγκη διατήρησης της ασθενέστερης γλώσσας των δίγλωσσων ομιλητών.

Λέξεις-κλειδιά: λεξικοσημασιακές υποχωρήσεις/ μεταβολές, διατήρηση λεξιλογίου, σημασιολογικά πεδία, συνταγματικές/ παραδειγματικές σχέσεις, οργάνωση λεξιλογίου, δίγλωσσοι ομιλητές.

Features of first language lexical attrition

Abstract

The notion of language loss or language attrition has gained attention in recent years, but very little research has been devoted to the influence of education on language attrition and/ or language maintenance. The focus of this presentation is first language lexical attrition (L1) in bilingual speakers, that occurs in second (L2), majority language environment, after L1 was –more or less– acquired (for example, L1 suppression in L2 environment in case of second generation immigrants or in case of ethnic minorities). A classificatory framework of L1 lexical attrition phenomena has been proposed, in order to facilitate the planning of basic lines for an educational intervention. We strongly believe that such an orientation is of prime importance for ethnic minorities in some language contact situations or for people that moved outside their L1 community: a carefully planned educational intervention would help to maintain access to L1 and to develop/ enhance further L1 skills.

Keywords: first language lexical attrition, vocabulary maintenance, semantic fields, syntagmatic/ paradigmatic relations, vocabulary organization, bilingual speakers

Εισαγωγή

Η μελέτη των φαινομένων της γλωσσικής υποχώρησης (*language attrition*) έχει βασιστεί σε μεγάλο βαθμό στην έρευνα για τη δίγλωσση ανάπτυξη και τις αλληλεπιδράσεις των γλωσσών σε επαφή (*language contact*). Αναπτύσσεται ως πεδίο αυτόνομης έρευνας κυρίως τις δύο με τρεις τελευταίες δεκαετίες και παράλληλα συνδέεται με τη διαπολιτισμική εκπαίδευση. Πολλοί ορισμοί έχουν προταθεί για τη γλωσσική υποχώρηση: σε γενικές γραμμές, αφορά τη μείωση ή την αλλαγή των γλωσσικών δεξιοτήτων/ γνώσεων, στην

παραγωγή ή/ και την κατανόηση, σε ατομικό ή/ και συλλογικό επίπεδο (Körke, 2004· Schmid & de Bot, 2004). Στην παρούσα μελέτη εστιάζουμε στην υποχώρηση της πρώτης/ μητρικής γλώσσας (ή μίας εκ των δύο παράλληλων μητρικών) που συντελείται σε περιβάλλον όπου η επικρατούσα γλώσσα είναι μια άλλη (δεύτερη γλώσσα ή δεύτερη μητρική).¹ Έτσι, αναφερόμαστε σε παιδιά μετοίκων, που ενώ ανέπτυξαν ακόμα την πρώτη τους γλώσσα (πριν την εφηβεία) άρχισαν να αναπτύσσουν παράλληλα και την επικρατούσα γλώσσα του νέου τους περιβάλλοντος. Στην ίδια κατηγορία ανήκουν και παιδιά των οποίων τουλάχιστον ο ένας γονέας έχει διαφορετική πρώτη γλώσσα από αυτή του περιβάλλοντος: σε αυτή την περίπτωση αναπτύσσονται συχνά από την αρχή δύο γλώσσες. Λαμβάνουμε επίσης υπόψη και ενήλικες ομιλητές που έχουν μετακινηθεί σε άλλη χώρα και χρησιμοποιούν αρκετό διάστημα τη γλώσσα της χώρας αυτής (μέτοικοι), ενώ η πρώτη/ μητρική τους γλώσσα είναι διαφορετική, η χρήση της μειωμένη και παράλληλα δεν έρχονται συχνά σε επαφή με αυτή στο φυσικό της περιβάλλον. Το κοινό σημείο στις κατηγορίες των ομιλητών που αναφέρθηκαν είναι ότι μόνο η μια τους γλώσσα είναι επικρατούσα ύστερα από ορισμένο χρόνο μετά την έναρξη της επαφής των δυο γλωσσών: είναι η δεύτερη γλώσσα (όσον αφορά τη σειρά της κατάκτησης ή η παράλληλη/ δεύτερη μητρική) που αντιστοιχεί στην επικρατούσα γλώσσα του περιγυρου. Δεδομένου λοιπόν ότι η σχέση και η ανάπτυξη των δυο γλωσσών είναι συνήθως άνιση (η δεύτερη γλώσσα αναπτύσσεται πιο δυναμικά) και οφείλεται σε μεγάλο βαθμό στη συχνότητα χρήσης της δεύτερης/ ισχυρότερης γλώσσας (Levy et al., 2007) αλλά και άλλους κοινωνιογλωσσικούς παράγοντες (Körke, 2004), είναι αναμενόμενη η επιρροή της επικρατέστερης/ δεύτερης γλώσσας (στο εξής, Γ2) πάνω στην πρώτη/ ασθενέστερη (στο εξής, Γ1), που προκαλεί την εμφάνιση φαινομένων υποχώρησης/ μεταβολής της Γ1. Ωστόσο, είναι λάθος να θεωρήσουμε αυτή την υποχώρηση ως αυτόματη συνέπεια της παράλληλης ανάπτυξης μιας άλλης γλώσσας: δεν είναι απαραίτητο ούτε αυτονόητο ότι όλοι οι δίγλωσσοι ομιλητές θα «χάσουν» κάποια στιγμή τις δεξιότητες στη Γ1 (Gürel, 2004).

Στο παρόν άρθρο εστιάζουμε στον λεξικοσημασιακό τομέα: έχει υποστηριχθεί ότι το λεξιλογικό επίπεδο είναι το πιο ευάλωτο στη φθορά και δείχνει πρώτο σημάδια υποχώρησης (Gross, 2004· Körke, 2002· Schmid, 2006 κ.ά.). Ως λεξική υποχώρηση χαρακτηρίζεται η δυσκολία στην ικανότητα χρήσης του λεξιλογίου, η μεταβολή ή απώλεια σημασιακών διακρίσεων και η δραστηκή μείωση έως και απώλεια λεξιλογικών μονάδων. Θεωρήσαμε ότι ο εντοπισμός κοινού παρονομαστή για τις περισσότερες περιπτώσεις των παραπάνω φαινομένων θα μπορούσε να οδηγήσει σε ορισμένα συμπεράσματα για την εκπαιδευτική πράξη, εάν αυτή έχει ως στόχο τη διατήρηση του λεξιλογίου και των χαρακτηριστικών του στη Γ1.

Φαινόμενα λεξικοσημασιακής υποχώρησης στη Γ1

Σε γενικές γραμμές, οι σημαντικότεροι παράγοντες που προκαλούν φαινόμενα υποχώρησης είναι η μειωμένη χρήση της Γ1 και η ανταγωνιστική επιρροή της Γ2. Τα φαινόμενα αυτά ποικίλλουν και μπορούν να εξεταστούν τουλάχιστον από δυο σκοπιές: από την άποψη του βαθμού ή του είδους της υποχώρησης της Γ1, και από την άποψη της ηλικίας των δίγλωσσων ομιλητών.

Δυσκολία λεξικής ανάκλησης

Ως πρώτο σύμπτωμα υποχώρησης της Γ1 αναφέρεται συχνά η μειωμένη ικανότητα των δίγλωσσων ομιλητών στην ανάκληση λέξεων της Γ1 από τη μνήμη, με χαρακτηριστικά που κυμαίνονται από την απλή χρονική καθυστέρηση έως την πλήρη αδυναμία ανάκλησης. Η δυσκολία αυτή αναπληρώνεται με στρατηγικές όπως χρήση περιφράσεων και συνωνύμων, που είναι συνήθως λιγότερο ακριβή και κατάλληλα για το συγκεκριμένο γλωσσικό εκφώνημα (Cohen, 1989· de Bot & Weltens, 1995· Goral, 2004· Hulsen et al. 2002). Οι δυσκολίες στη λεξική ανάκληση

έχουν συσχετιστεί με τη μειωμένη χρήση της Γ1 στο Γ2 περιβάλλον: καθώς τα λεξικά τεμάχια της Γ2 χρησιμοποιούνται συχνότερα, είναι αναμενόμενο ότι τα επίπεδα της ενεργοποίησής τους είναι υψηλότερα με αποτέλεσμα την ταχύτερη ανάκλησή τους από τη μνήμη, ενώ ταυτόχρονα παρεμποδίζεται η ανάκληση των αντίστοιχων λεξημάτων της Γ1 (interference-inhibition theory/ ATH hypothesis: Anderson, 2003· Gürel, 2004· Köpke, 2002· Levy et al. 2007 κ.ά.).

Λεξικός (δια)δανεισμός

Ένα από τα φαινόμενα που παρατηρούνται εύκολα, επισημαίνονται συχνά και αναφέρονται πολλές φορές ως δείκτης λεξικής υποχώρησης -ακόμα και από τους ίδιους τους δίγλωσσους ομιλητές- είναι η μεταφορά στοιχείων από την επικρατούσα Γ2 στην ασθενέστερη Γ1, με αποτέλεσμα τη μίξη δύο κωδίκων μέσα στο ίδιο εκφώνημα (code switching, code mixing, lexical borrowing).

Ωστόσο, είναι απαραίτητο να εξεταστούν δυο πιθανοί λόγοι τέτοιων «δανείων». Η μεταφορά μιας λέξης από τη Γ2 στη Γ1 μπορεί να προκύπτει ως αποτέλεσμα της δυσκολίας ανάκλησης της λέξης-στόχου· έτσι, για τη διασφάλιση της συνέχειας στην επικοινωνία, ο ομιλητής δανείζεται μια γλωσσική μορφή από τη Γ2. Ενδεχομένως όμως, το «δάνειο» καλύπτει ένα λεξιλογικό κενό ή ανύπαρκτες στη Γ1 εννοιολογικές, υφολογικές ή πολιτισμικές διαφοροποιήσεις (Pavlenko 2000, Romaine 1989). Σε αυτή την περίπτωση οι ομιλητές μεταφέρουν αυτούσια μια μορφή από τη Γ2 στη Γ1 –εν γνώσει τους και όχι λόγω δυσκολίας εύρεσης της κατάλληλης λέξης στη Γ1 (π.χ. η χρήση στα ρωσικά του */bójjfrend/* (αγγλ.: *boyfriend*) από Ρώσους μετοίκους στην Αμερική [Π.Α.]²). Μάλιστα, η περίπτωση αυτή θα μπορούσε, υπό προϋποθέσεις, να χαρακτηριστεί ως είδος δημιουργικότητας εκ μέρους δίγλωσσων ομιλητών, και «εμπλουτισμού» του Γ1 γλωσσικού τους ρεπερτορίου.

Σημασιακές μεταβολές του λεξιλογίου στη Γ1

Η σοβαρότερη ένδειξη της λεξικοσημασιακής υποχώρησης της Γ1 είναι η εμφάνιση σημασιακών αλλαγών στις λεξιλογικές μονάδες. Ενώ ο δανεισμός πολλές φορές δεν είναι μόνιμος και εντοπίζεται συνήθως σε περιβάλλον όπου παρίστανται και άλλοι ομιλητές της Γ1, οι σημασιακές μεταβολές/ αποκλίσεις σηματοδοτούν μια πορεία αποσταθεροποίησης του λεξιλογίου. Διαφορετικά φαινόμενα μπορούν να επισημανθούν ανάλογα με την ηλικία των δίγλωσσων ομιλητών και το είδος των σημασιακών αλλαγών.

Είναι λογικό να αναμένουμε φαινόμενα επίδρασης της Γ2 στη Γ1, ειδικά από τη στιγμή που το Λεξικό³ στη Γ1 και το Λεξικό στη Γ2 φαίνεται ότι συνδέονται: οι περισσότερες έρευνες για την πρόσβαση στο δίγλωσσο λεξικό θεωρούν ότι τα δύο λεξικά ενεργοποιούνται παράλληλα σε οποιοδήποτε γλωσσικό περιβάλλον (σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, άμεσα ή έμμεσα [de Bot, 1992· Fox, 1996· Grosjean, 1989· Kroll et al. 2008 κ.ά.]). Οι σημασιακές αλλαγές/ μετατοπίσεις στην Γ1 μπορούν να έχουν δυο κατευθύνσεις: διεύρυνση ή συρρίκνωση της σημασίας ενός λεξήματος. Στην πρώτη περίπτωση, μια στενότερη σημασιακά λέξη της Γ1 διευρύνεται λόγω της επιρροής αντίστοιχου στοιχείου στη Γ2, που ανήκει μεν στο ίδιο λεξιλογικό πεδίο αλλά είναι ευρύτερο σημασιακά. Έτσι, λεξιλογικές μονάδες της Γ1 χρησιμοποιούνται για να καλύψουν περιπτώσεις που κανονικά στη Γ1 δεν καλύπτονται. Στη δεύτερη περίπτωση, ευρύτερες σημασιακά λέξεις στη Γ1 γίνονται στενότερες υπό την επιρροή αντίστοιχων στοιχείων της Γ2, και χρησιμοποιούνται για να καλύψουν λιγότερες περιπτώσεις από αυτές που θα κάλυπταν υπό κανονικές συνθήκες στη Γ1. Για την πρώτη περίπτωση ενδεικτικά αναφέρουμε τη χρήση του */chášhka/* (ρωσικά «κούπα»: στενότερο, αφού το αντικ/νο στο οποίο αναφέρεται δεν μπορεί να είναι μεγάλου μεγέθους) ως *cup* (ευρύτερο: ασημάδευτο/ μη χαρακτηρισμένο ως προς το μέγεθος)· για τη δεύτερη περίπτωση, τη χρήση του λεξήματος */stakán/* (ρωσικά «ποτήρι»:

ευρύτερο, αφού το αντικείμενο στο οποίο αναφέρεται δεν είναι απαραίτητα γυάλινο) ως *glass* (στενότερο: σημαδεμένο/ χαρακτηρισμένο ως προς το χαρακτηριστικό +γυάλινο). Οι παραπάνω χρήσεις έχουν επισημανθεί σε δίγλωσσους ομιλητές με Γ1 τη Ρωσική και Γ2 την Αγγλική (Malt & Pavlenko, in press).

Μια λίγο διαφορετική περίπτωση αποτελεί η ακατάλληλη χρήση λέξης στη Γ1, η οποία έχει μια φωνολογικά παρόμοια στη Γ2· έτσι χρησιμοποιείται η λέξη της Γ1 (και) με τη σημασία της Γ2 (Schmid, 2002): αναφέρουμε τη χρήση (από ομιλητές με Γ1 τη ρωσική και Γ2 την Ελληνική) της ρωσικής λέξης */konfúz/* (συστολή, αμηχανία) στα ρωσικά με τη σημασία της ελληνικής 'κομπούζιο' (σύγχυση), ή τη χρήση της ρωσικής λέξης */egoist/* στα ρωσικά με την απόχρωση 'περήφανος/ πεισματάρης', η οποία υφίσταται στην ελληνική λέξη 'εγωιστής' αλλά όχι και στη ρωσική [Π.Α.]. Στην περίπτωση αυτή πρόκειται για σημασιακή μεταφορά από τη Γ2 στη Γ1 υπό την επίδραση της ομοιότητας του σημαίνοντος.

Τέλος, μπορούν να αναφερθούν και ορισμένες περιπτώσεις συμπαραθέσεων (collocations) που μεταφέρονται αυτούσιες από τη Γ2 στη Γ1: έχουν επισημανθεί επανειλημμένα εκφωνήματα μεταναστών στην Ελλάδα με μητρική τη ρωσική, όπως το */zakryt' randevú/* (κλείνω ραντεβού – [Π.Α.]), τα οποία είναι μεταφορά από την ελληνική και αδόκιμα στη ρωσική (όπως λ.χ. θα ηχούσε στα αγγλικά το εκφώνημα «to close appointment»). Το ίδιο παρατηρείται σε πολλές περιπτώσεις ιδιωτισμών, συμβατικοποιημένων μεταφορών και παρομοιώσεων ή άλλων ειδών μη κυριολεξίας που δεν υπάρχουν στη Γ1.

Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις είναι φανερό ότι αλλάζουν σημασιακά χαρακτηριστικά των λεξημάτων, δηλαδή στοιχεία της σημασίας τους, επηρεάζοντας και τις σχέσεις των λεξιλογικών πεδίων. Ουσιαστικά πρόκειται για διατάραξη των σημασιολογικών-λεξιλογικών δικτύων και αναδόμησή τους. Οι αλλαγές αυτές αφορούν κυρίως δίγλωσσους ομιλητές που ήρθαν σε επαφή με τη Γ2 ως ενήλικες και οφείλονται κατά πολύ στην περιορισμένη χρήση της Γ1, έξω από το φυσικό της περιβάλλον. Βέβαια, οι αλλαγές στη Γ1 δεν είναι καταλυτικές για την απώλεια του συνόλου του λεξιλογίου στη Γ1: το λεξιλογικό σύστημα (στοιχεία και σχέσεις) ήταν ήδη διαμορφωμένα κατά την περίοδο της επαφής της Γ1 με τη Γ2, οπότε μια δραστική αποδόμηση, έστω και σε παρατεταμένη επαφή των δυο γλωσσών, είναι μάλλον σπάνιο φαινόμενο. Αντιστρέφοντας τα πράγματα, μπορούμε να αναρωτηθούμε ποια λεξικά (αλλά και γενικότερα γλωσσικά) στοιχεία στη Γ1 αντιστέκονται περισσότερο στην πιεστική επιρροή της Γ2. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι είναι αυτά που δεν έχουν αντίστοιχα στη Γ2 (βλ. και δανεισμός!): υπό αυτή την οπτική, τα ιδιαίτερα για κάθε γλώσσα λεξικοσημασιακά στοιχεία δεν “πέφτουν θύματα ανταγωνισμού” με τη Γ2 (Altenberg, 1991· Gürel, 2004· Schmid, 2006). Εντούτοις, απαιτούνται περισσότερες έρευνες για την επιβεβαίωση αυτών των ευρημάτων, καθώς πρωιμότερες μελέτες είχαν υποθέσει ότι ο παράγοντας “ομοιότητα στοιχείων μεταξύ Γ1-Γ2” συντελεί στη διατήρηση της ασθενέστερης γλώσσας (π.χ. Andersen, 1982). Επίσης, μη κυριολεκτικές εκφράσεις (συμβατικοποιημένες μεταφορές, παρομοιώσεις, κλισέ, παροιμίες κ.ά.) όπως και λέξεις με υψηλό συναισθηματικό δείκτη (λ.χ. υβριστικές) φαίνεται ότι αντιστέκονται περισσότερο και είναι λιγότερο ευάλωτες στην υποχώρηση (Berman & Olstain, 1983). Γενικεύοντας, θα μπορούσε κάποιος να παρατηρήσει ότι τα φαινόμενα που αναφέρθηκαν ως τώρα αφορούν περισσότερο την ικανότητα επιτέλεσης (παρά τη γλωσσική ικανότητα)⁴ και εντοπίζονται περισσότερο στην παραγωγή και όχι στην κατανόηση.

Όμως συχνά έχουν περιγραφεί φαινόμενα που φαίνεται να θίγουν όψεις της γλωσσικής ικανότητας στη Γ1. Έτσι, πολλές έρευνες υποδεικνύουν απώλεια σημαντικών σημασιακών διακρίσεων και δραστικά μειωμένο λεξιλόγιο: αναφέρεται λ.χ. ότι δίγλωσσοι ομιλητές παύουν σταδιακά να χρησιμοποιούν στη Γ1 λεξήματα χαμηλής συχνότητας ή λεξήματα “σημαδεμένα” (π.χ. το λέξημα *χάλασε* [το κρέας, το γάλα] είναι μη χαρακτηρισμένο και χρησιμοποιείται συχνά αλλά όχι και το *σάπισε* ή *ξίνισε*, τα οποία είναι χαρακτηρισμένα και μπορούν να καλυφθούν από το *χάλασε*, σε εκφωνήματα παιδιών με Γ1 την ελληνική και Γ2 την Αγγλική [Π.Α.]). Βλ. και Hansen

& Chen, 2001· Schmid & de Bot, 2004· Schmid, 2006 κ.ά.). Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται έρευνες που διαπιστώνουν ότι τα δίγλωσσα υποκείμενά τους έχουν σημαντικές δυσκολίες σε λέξεις με εξειδικευμένα σημασιακά χαρακτηριστικά, ενώ οι λέξεις με ευρύτερη σημασιακή κάλυψη (λ.χ. πολύσημα) ανακαλούνται και παράγονται πολύ πιο εύκολα (Olstain & Barzilay, 1991). Αύξηση πολυσημιών και τάση υπεργενικεύσεων αναφέρονται επίσης πολύ συχνά (λ.χ. η χρήση του *water* αντί για *pond*, σε εκφωνήματα παιδιών με Γ1 την Αγγλική και Γ2 την Πορτογαλική: στο Cohen, 1989· βλ. και Fabunmi & Salawu, 2005· Leyew, 2003· Sorace, 2000). Στη θέση πιο εξειδικευμένων σημασιακά λεξημάτων χρησιμοποιούνται συχνά περιφράσεις και κοντινά συνώνυμα υψηλότερης χρήσης με πιο γενική σημασία (π.χ. *Stone* αντί για *rock*, σε εκφωνήματα παιδιών με Γ1 την Αγγλική και Γ2 την Πορτογαλική: στο Cohen, 1989. *Body of water* αντί για *pond*, σε εκφωνήματα ενηλίκων με Γ1 την Αγγλική και Γ2 την Εβραϊκή: στο Olstain & Barzilay, 1991· βλ. και Goral 2004): φυσικά, η διαγλωσσική επιρροή από τη Γ2 έχει και εδώ μερίδιο συμβολής. Σχετική με τα παραπάνω είναι και η διαπίστωση ότι λεξήματα με σημασίες βασικού επιπέδου (π.χ. *καρέκλα* και όχι *σκαμπό*) ή λέξεις με πρωτοτυπική υπόσταση⁵ αντιστέκονται περισσότερο στην υποχώρηση, σε αντίθεση με πιο περιφερειακά μέλη (π.χ. τα υπώνυμα -σε σχέση με τα υπερώνυμα: βλ. και Olstain & Barzilay, 1991· Tsunoda 2005). Συχνή είναι και η διατάραξη των συνταγματικών σχέσεων με σημασιακές επιπτώσεις, η οποία σχετίζεται με τη γνώση των συνδυαστικών δυνατοτήτων των λεξημάτων, που διαφέρουν από γλώσσα σε γλώσσα: τα φαινόμενα αυτά είναι συναφή με τις τάσεις υπεργενίκευσης/ αύξησης της χρήσης πολυσημιών και οφείλονται πολύ συχνά σε επιρροή της Γ2 (λ.χ. η χρήση στα ρωσικά του */zakrynúju/* ('κλείνω') σε συνδυασμό με τα λεξήματα */dn'er'/*, */glazá/* ('πόρτα', 'μάτια' κ.ά.) είναι αποδεκτή, όχι όμως και με το */televizor/* ('τηλεόραση') ή το */sv'et/* ('φως'), για τα οποία θα έπρεπε κανονικά να χρησιμοποιηθεί το */nykl'ucháju/* ('turn off'). τέτοιες "λάθος" χρήσεις εμφανίζονται σε εκφωνήματα Ρώσων μεταναστών στην Ελλάδα [Π.Α.] Πρβ. ελλην. μη αποδεκτό *κλείνω το αυτοκίνητο με την έννοια σβήνω, ενώ είναι αποδεκτά τα κλείνω το φως/ τον υπολογιστή κλπ.).

Δεν μπορούμε να μην παρατηρήσουμε ότι τα φαινόμενα που έχουν περιγραφεί θυμίζουν έντονα μια ενδιάμεση περίοδο γλωσσικής ανάπτυξης ενός μονόγλωσσου παιδιού (όψιμη προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία). Αυτός ίσως είναι και ο λόγος που μια ομάδα ερευνητών, περιγράφοντας τη γλωσσική υποχώρηση, διατύπωσε την υπόθεση της "ανάποδης αναπτυξιακής πορείας," η οποία προβλέπει ότι οι όψεις της γλωσσικής ικανότητας που αποκτώνται τελευταίες στη Γ1 και έχουν χρησιμοποιηθεί λιγότερο, είναι αυτές οι οποίες φθείρονται γρηγορότερα όταν έρχονται σε επαφή με μια ανταγωνιστική Γ2 –σε αντίθεση με αυτές που αποκτήθηκαν νωρίς και έχουν κατά κάποιο τρόπο σταθεροποιηθεί και δοκιμαστεί στη χρήση (βλ. Hansen & Chen, 2001· Körke & Schmid, 2004· Montrul, 2002 κ.ά.).

Συνοψίζοντας, από τα βασικά χαρακτηριστικά των φαινομένων που αναφέρθηκαν μπορεί να διαπιστώσει κανείς ότι πρόκειται για μια μετατόπιση από το *ειδικό και χαμηλότερης χρήσης* (εξειδικευμένα σημασιακά χαρακτηριστικά, υπώνυμα κ.ά.) στο *γενικό και υψηλότερης χρήσης* (πολύσημα, κατηγορίες βασικού επιπέδου, πρωτότυπα). Οι αλλαγές αυτές είναι σημαντικές και μάλλον δεν πρόκειται μόνο για δυσκολία στην επιτέλεση. Τα παραπάνω φαινόμενα αφορούν ως επί το πλείστον παιδιά που ήρθαν σε επαφή με τη Γ2 πριν από την εφηβεία: ομιλητές δηλαδή, που ενώ ανέπτυσαν ακόμα τη Γ1, άρχισαν να αναπτύσσουν παράλληλα και τη Γ2, η οποία ήταν κυρίαρχη στο γλωσσικό τους περιβάλλον. Η παρατήρηση αυτή συμβαδίζει με τα συμπεράσματα των ερευνών που επικεντρώνονται στην ηλικία των ομιλητών της Γ1 τη στιγμή της επαφής με τη Γ2. Έτσι, φαίνεται ξεκάθαρα ότι για τα παιδιά που έρχονται νωρίς (πριν την εφηβεία) σε επαφή με μια κυρίαρχη Γ2, οι αλλαγές στη Γ1 είναι συνήθως σημαντικές: η Γ1 διατηρείται καλύτερα σε μεγαλύτερα παιδιά και ενήλικες⁶, παρότι η χρήση της είναι εξίσου περιορισμένη (Berman & Olstain, 1991· Körke & Schmid, 2004· Montrul, 2002).

Σε άμεση σχέση με τη σημασία του παράγοντα "ηλικία ομιλητή της Γ1 κατά την επαφή με μια

κυρίαρχη Γ2”, ένα μέρος των ερευνών σε δίγλωσσους ομιλητές συμπεραίνει ότι η διάρκεια της χρονικής έκθεσης στη Γ2 επιδρά εντελώς διαφορετικά σε παιδιά και ενήλικες: για παράδειγμα, ενήλικας 64 ετών ύστερα από 39 χρόνια μετοίκησης σε αλλόγλωσση χώρα και χωρίς σχεδόν καμία (προφορική) επαφή με τη μητρική του, είχε ελάχιστες δυσκολίες που αφορούσαν περισσότερο την επιτέλεση (Körke, 2004). Αντίθετα, νέοι ενήλικες Κορεάτικης καταγωγής που υιοθετήθηκαν πριν την εφηβεία τους (6 -10 ετών) στη Γαλλία, φαίνεται ότι έχασαν τη γλωσσική ικανότητα στη μητρική/ πρώτη τους γλώσσα – ή, τουλάχιστον, πολύ σημαντικό μέρος της (Pallier, 2007).

Είναι αρκετά σαφές γιατί η λεξικοσημασιακή υποχώρηση της Γ1 στο περιβάλλον της Γ2 είναι ιδιαίτερα εμφανής σε δίγλωσσα παιδιά: μάλιστα, όσο μικρότερη η ηλικία τους, τόσο πιο έντονα τα φαινόμενα των αλλαγών και τόσο πιο νωρίς εκδηλώνονται: είναι φανερό ότι τα σημασιακά χαρακτηριστικά των λεξημάτων αλλάζουν, όπως και οι σχέσεις μεταξύ τους. Όμως εδώ δεν πρόκειται για απλή “χαλάρωση” των σημασιακών δικτύων: πρόκειται για αποδόμηση των σημασιολογικών πεδίων, και μάλιστα, πριν ακόμη αυτά δομηθούν επαρκώς. Γι’ αυτό και ορισμένες από τις όψεις αυτής της υποχώρησης θυμίζουν μια “ανάποδη αναπτυξιακή πορεία”, με πολλά στοιχεία να παραπέμπουν σε λεξικοσημασιακά χαρακτηριστικά της γλωσσικής ανάπτυξης κατά την όψιμη προσχολική και πρώτη σχολική ηλικία. Έχει επισημανθεί λ.χ. ότι τα νήπια τείνουν να χρησιμοποιούν λέξεις που προέρχονται σε μεγάλο βαθμό από κατηγορίες του βασικού επιπέδου, λέξεις που λειτουργούν ως πρότυπα κατηγοριών, με χαρακτηριστικά όπως υψηλή συχνότητα χρήσης και υψηλή συνδυαστικότητα (Bowerman, 1978· Chappel, 1981· Rosch & Mervis, 1975 κ.ά.), ενώ μόλις στα πρώτα σχολικά χρόνια οι απόπειρες για οργάνωση των ενδο- και εξωλεξηματικών σχέσεων γίνονται συστηματικότερες, όπως η αύξηση των προσδιορισμών στο λεξιλόγιο (relationals, π.χ. τοπικοί/ χρονικοί προσδιορισμοί), η κατάταξη σε κατηγορίες (υπερώνυμα: υπώνυμα), ή η εμφάνιση διακρίσεων του τύπου *ζω – μένω* (James, 1990· Reich, 1986 κ.ά.). Τα στοιχεία αυτά φανερώνουν μια ανώριμη ακόμα λεξιλογική δομή: η οργάνωση των στοιχείων και ο προσδιορισμός των σχέσεων είναι ασταθής και σε εξέλιξη. Είναι εμφανές, λοιπόν, ότι η λεξικοσημασιακή αποδόμηση σε αυτή την περίπτωση της γλωσσικής υποχώρησης θα αρχίσει από τα λιγότερο σταθερά και οργανωμένα μέλη.

Συμπεράσματα και προεκτάσεις για τη διδασκαλία: βασικοί άξονες

Παρατηρήσαμε διάφορα φαινόμενα λεξικοσημασιακής υποχώρησης της πιο αδύναμης, πρώτης/ μητρικής γλώσσας δίγλωσσων ομιλητών, τα οποία αντανακλούν μια αστάθεια στην οργάνωση των στοιχείων και των σχέσεων του λεξιλογίου στη Γ1. Συμπεράναμε ότι ένα δομημένο λεξιλόγιο εγγυάται τη διατήρησή του και την αντίσταση στη φθορά, όπως φαίνεται και από έρευνες που λαμβάνουν υπόψη τον παράγοντα της ηλικίας των ομιλητών της Γ1, όταν αυτοί έρχονται σε επαφή με μια ισχυρότερη Γ2, ενώ η παράλληλη χρήση της Γ1 είναι μειωμένη. Βασικοί παράγοντες για την οργάνωση του λεξιλογίου είναι α) η ανάπτυξη της σημασιολογικής δομής ενός λεξιλογικού στοιχείου, που εξαρτάται από τη συμμετοχή του σε δυο ή περισσότερα σημασιολογικά πεδία [Σ.Π.] (π.χ. *καθαρός*: 1. όχι βρώμικος – Σ.Π. «ΑΙΣΘΗΣΕΙΣ», 2. τίμιος – Σ.Π. «ΗΘΟΣ», κλπ.), β) οι εξωλεξηματικές σχέσεις (που αναπτύσσει μια λεξιλογική μονάδα με άλλα στοιχεία του ίδιου σημασιολογικού πεδίου: παραδειγματικές σχέσεις, όπως αντίθεση, συνωνυμία, υπωνυμία/ υπερωνυμία), και γ) οι συνδυαστικές δυνατότητες ενός στοιχείου, δηλ. οι σχέσεις που ορίζουν το γλωσσικό του περιβάλλον (συνταγματικές σχέσεις: λ.χ. *οικιακή* [και όχι *σπιτική*] *βοηθός*, *κλείνω την πόρτα/ την τηλεόραση/ τα μάτια/ το βιβλίο/ το φως* κλπ. αλλά όχι το *αυτοκίνητο*, τουλάχιστον με την έννοια του «σβήνω»). Στην περίπτωση κυρίως των δίγλωσσων που ήρθαν σε επαφή με τη Γ2 ως ενήλικες, παρατηρήσαμε μια διατάραξη – χαλάρωση των παραπάνω σχέσεων και δεσμών, με επιπτώσεις στο λεξιλόγιο: σημασιακές αλλαγές και μετατοπίσεις που είναι αναμενόμενες, αλλά δεν είναι καθοριστικές για τη διατήρηση του

συνόλου του λεξιλογίου. Αντίθετα, στην περίπτωση των ομιλητών που ήρθαν σε επαφή με τη Γ2 πριν την ενηλικίωση, οι λεξικοσημασιακές αλλαγές φανερώνουν μια μικρότερη ή μεγαλύτερη αποδόμηση του λεξιλογίου, που αρχίζει πριν ολοκληρωθεί και σταθεροποιηθεί η δόμησή του. Ουσιαστικά, συμπορεύεται η *ανάπτυξη* ενός Γ2 λεξιλογίου και η *διατήρηση* ενός δομικά ανολοκλήρωτου λεξιλογίου Γ1 σε ανταγωνιστικό περιβάλλον: γι' αυτό το λόγο, τα φαινόμενα δραστηκής υποχώρησης είναι αναμενόμενα.

Φαίνεται λοιπόν, ότι το κλειδί για τη μεγαλύτερη δυνατή διατήρηση του ασθενέστερου λεξιλογίου της Γ1 είναι η ισχυροποίηση της δομής του, των δεσμών και των σχέσεων, τόσο ενδολεξηματικών όσο και εξωλεξηματικών. Εξάλλου, η χρήση σημασιολογικών θεωριών στη διδακτική του λεξιλογίου είχε προταθεί και παλιότερα: π.χ. η εφαρμογή της θεωρίας των σημασιολογικών συστατικών, ή της θεωρίας των σημασιολογικών πεδίων (βλ. Channel, 1989) στοχεύει ακριβώς στην ενδυνάμωση της λεξιλογικής δομής ως ενός ιδιαίτερου μέρους της γλωσσικής ικανότητας.⁷ Σημειώνουμε βέβαια, ότι δε νοείται ανάπτυξη του λεξικοσημασιακού τομέα χωρίς την ανάπτυξη της γνώσης επιλογής συγκεκριμένων μονάδων ανάλογα με την περίσταση επικοινωνίας: μια πρόταση πλαισιωμένης διδασκαλίας του λεξιλογίου που θα προάγει τη διαφοροποίηση και τις λειτουργίες των λεξιλογικών μονάδων στο λόγο, θα ήταν σε απόλυτη συμφωνία με το θέμα που διαπραγματευόμαστε.

Η ιδιομορφία του διδακτικού σκοπού, όσον αφορά τη διατήρηση του λεξιλογίου της Γ1, συνίσταται στο γεγονός ότι δεν πρόκειται ούτε ακριβώς για διδασκαλία ανάπτυξης του λεξιλογίου της μητρικής στο φυσικό της περιβάλλον, ούτε ακριβώς για διδασκαλία ανάπτυξης του λεξιλογίου σε μια δεύτερη/ ξένη γλώσσα: για τη διδασκαλία της μητρικής από τη μία και της ξένης γλώσσας από την άλλη, έχουν προταθεί διαφορετικές διδακτικές προσεγγίσεις. Ο διδακτικός σκοπός εδώ είναι η διατήρηση του υπάρχοντος λεξιλογίου μιας πρώτης/ μητρικής γλώσσας σε περιβάλλον μιας ισχυρής Γ2, αλλά και η παραπέρα ανάπτυξή του: θεωρούμε επομένως, ότι μια κατάλληλη διδακτική προσέγγιση πρέπει να συνδυάζει στοιχεία και από τη διδασκαλία της μητρικής αλλά και από τη διδασκαλία μιας δεύτερης/ ξένης γλώσσας. Για παράδειγμα, όσον αφορά την ανάπτυξη του λεξικοσημασιακού τομέα σε μια δεύτερη/ ξένη γλώσσα, έχει υποτεθεί ότι η διδασκαλία λεξημάτων που συνδέονται σημασιακά δυσχεραίνει τη μάθηση (Erten & Tekin, 2008· Nation 2006a, Nation 2006b κ.ά.). Άσχετα αν μπορεί να ασκηθεί κριτική από την άποψη ότι οι έρευνες αυτές αφορούν κατά συντριπτική πλειοψηφία την πρακτική της «λίστας λέξεων», σε πιο *προχωρημένο επίπεδο* η χρήση λεξικοσημασιακών συνδέσεων συγκαταλέγεται, άμεσα ή έμμεσα, στις στρατηγικές διδασκαλίας του λεξιλογίου της δεύτερης/ ξένης γλώσσας (Oxford, 1990· Schmid, 1997 κ.ά.), αλλά και ανάπτυξης της μητρικής (Γαβριηλίδου 2001· Nation, 2006 κ.ά.).

Η εφαρμογή μιας επίσημης, σύγχρονης και συγκροτημένης επιστημονικά διδακτικής προσέγγισης που στοχεύει στη διατήρηση της Γ1 μητρικής γλώσσας σε περιβάλλον Γ2, είναι ιδιαίτερα σημαντική, ειδικά στα πλαίσια εκπαιδευτικών διαδικασιών που απευθύνονται σε μετοίκους. Ο ρόλος των κοινοτήτων που δημιουργούν οργανώσεις και φορείς για τη διαφύλαξη και την προώθηση της γλώσσας και του πολιτισμού της χώρας προέλευσης των μελών τους είναι ιδιαίτερα σημαντικός (π.χ. τα ημερήσια δίγλωσσα σχολεία ή τα τμήματα διδασκαλίας της ελληνικής ως δεύτερης/ ξένης εντός ή εκτός του προγράμματος του σχολείου της χώρας υποδοχής [Γερμανία, Αμερική κ.ά.], αλλά και τμήματα μητρικής/ ελληνικής εκτός επίσημου σχολείου [πρώην ΕΣΣΔ, Β. Ήπειρος κ.ά.]). Ωστόσο, η επαφή με την κοινότητα ή μια μη συστηματοποιημένη γλωσσική διδασκαλία δεν είναι πάντα αρκετή για τη διατήρηση του λεξιλογίου της Γ1. Πέρα από τις επίσημες προσπάθειες της χώρας προέλευσης των μετοίκων για την παροχή και χρηματοδότηση των φορέων προώθησης της μητρικής γλώσσας και του πολιτισμού, είναι αναγκαίος ο σχεδιασμός διδακτικών παρεμβάσεων στη χώρα υποδοχής, με αξιοποίηση της σύγχρονης γλωσσολογικής θεωρίας και έρευνας η οποία θα είναι προσανατολισμένη στη διατήρηση και ανάπτυξη της πρώτης/ μητρικής γλώσσας σε περιβάλλον όπου ισχυρή/ επίσημη είναι μια άλλη γλώσσα.

Βιβλιογραφία

- Altenberg, E.P. (1991). Assessing first language vulnerability to attrition. In H.W. Selinger & R. M. Vargo (Eds.), *First language attrition* (pp. 189-206). Cambridge: Cambridge University Press.
- Andersen, R. W. (1982). Determining the linguistic attributes of language attrition. In R. D. Lambert & B. F. Freed (Eds.), *The loss of language skills* (pp. 83-118). Rowley: MA: Newbury House Publishers.
- Anderson, M.C. (2003). Rethinking interference theory: Executive control and the mechanisms of forgetting. *Journal of Memory and Language*, 49, 415-445.
- Berman, R. A., & Olstain, E. (1983). Features of first language transfer in second language attrition. *Applied Linguistics*, 4(3), 222-234.
- Bot, K. de & Weltens, B. (1995). Foreign language attrition. *Annual Review of Applied Linguistics*, 15, 151-166.
- Bowerman, M. (1978). The acquisition of word meaning: An investigation into some current conflicts. In N. Waterson & C. Snow (Eds.), *The development of communication* (pp. 263-287). New York: Wiley.
- Bowerman, M. (1978). Systematizing semantic knowledge: changes over time in the child's organization of word meaning. *Child Development*, 49, 977-987.
- Channel, J. (1981). Applying semantic theory to vocabulary teaching. *ELT Journal* 15(2), 115-122.
- Cohen, A. D. (1989). Attrition in the productive lexicon of two Portuguese third language speakers. *Studies in Second Language Acquisition*, 11(2), 135-149.
- Ehrensberger-Dow, M. & Ricketts, C. (2010). Language attrition: Measuring how 'wobbly' people become in their L1'. In *Messen in der Linguistik.: Beiträge zu den 5. Tage der Linguistik / Esther Galliker (Hrsg.)-Baltmannsweiler: Schneider Verlag Hohengehren*, 41-61. At https://home.zhaw.ch/~ehr/files/Schneider-Reihe_ehre_rick.pdf
- Erten, I. H. & M. Tekin (2008). Effects on vocabulary acquisition of presenting new words in semantic sets versus semantically unrelated sets. *System*, 36(3), 407-422.
- Fabunmi, F.A. & Salawu, A.S. (2005). Is Yoruba an endangered language? *Nordic Journal of African Studies*, 14, 391-408.
- Fox, E. (1996). Cross language priming from ignored words: Evidence for a common representational system in bilinguals. *Journal of Memory and Language*, 35, 353-370.
- Γαβριηλίδου, Ζ., (2001). Η καλλιέργεια του λεξιλογίου με τη βοήθεια των τάξεων αντικειμένων. *Πρακτικά 3^{ης} Επιστημονικής Ημερίδας Νέας Ελληνικής Γλώσσας με θέμα «Η καλλιέργεια της γραπτής γλωσσικής έκφρασης στο σχολείο: αρχές, προβλήματα, προοπτικές και διδακτικές προσεγγίσεις»* (σσ.55-70). Αλεξανδρούπολη.
- Goral, M. (2004). First language decline in healthy-aging: Implications for attrition in bilingualism. *Journal of Neurolinguistics* 17, 31-52.
- Grosjean, F. (1989). Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person. *Brain and Language*, 36, 3-15.
- Gross, S. (2004). A modest proposal: Explaining language attrition in the context of contact linguistics. In M. S. Schmid, B. Köpcke, M. Keijzer, & L.Weilemar (Eds.), *First language attrition: Interdisciplinary perspectives on methodological issues* (pp. 281-297). Amsterdam: John Benjamins.
- Gürel, A. (2004). Selectivity in L2 induced L1 attrition: A psycholinguistic account. *Journal of Neurolinguistics*, 17, 53-78.
- Hansen, L. & Chen, Y.L. (2001). What counts in the acquisition and attrition of numeral classifiers. *JALT Journal*, 23, 90-110.
- Hulsen, M., Bot, K. de & Weltens, B. (2002). Between two worlds. Social networks, language shift

- and language processing in three generations of Dutch migrants in New Zealand. *International Journal of the Sociology of Language*, 153, 27-52.
- James, Sh. L. (1990). *Normal language acquisition*. Boston : Allyn & Bacon.
- Köpke, B. & Schmid, M. S. (2004). Language attrition: The next phase. In Schmid, M.S., B. Köpke, M. Keijzer & L. Weilemar (Eds.), *First Language Attrition: Interdisciplinary Perspectives on Methodological Issues* (pp. 1-47). Amsterdam: J.Benjamins.
- Köpke, B. (2002). Activation thresholds and non-pathological first language attrition. In F. Fabbro (ed.), *Advances in the neurolinguistics of bilingualism. Essays in honor of M. Paradis* (pp. 119-142). Undine: Forum.
- Köpke, B. (2004). Attrition is not a unitary phenomenon: On different possible outcomes of language contact situations. In A. M. L. Suarez, F. Ramallo & X. P. Rodriguez-Yanez (Eds.), *Bilingual Socialization and Bilingual Language Acquisition. Proceedings from the 2nd International Symposium on Bilingualism* (pp. 1331-1347). University of Vigo, Galicia, Spain: Vigo: Servizo de publicacións da Universidade de Vigo.
- Kroll, J. F., S.C. Bobb, M. Misra & T. Guo (2008). Language selection in bilingual speech: Evidence for inhibition processes. *Acta Psychologica*, 128(3), 416-430.
- Levy, B. J., Nathan D. Mc Veigh, A. Marful, M.C. Anderson (2007). Inhibiting your native Language. *Psychological Science* 18(1), 29-34.
- Leyew, Z. (2003). *The Kemantney language. A sociolinguistic and grammatical study of language replacement*. Kuschitische Sprachstudien 20. Köln: Rüdiger Köppe.
- Malt, B.C. & Pavlenko, A. (in press). Kitchen Russian: First language object naming by Russian – English bilinguals. *Bilingualism: Language and Cognition*, 14. At http://www.lehigh.edu/~bcm0/bcm0/published_pdfs/Pavlenko%20Malt%20text%20May%2009%20final.pdf
- Montrul, S. (2002). Incomplete acquisition and attrition of Spanish tense/ aspect distinctions in adult bilinguals. *Bilingualism: Language and Cognition*, 5, 39-68.
- Nation, P. (2006a). Language education – Vocabulary. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp. 494-498). Elsevier.
- Nation, P. (2006b). Vocabulary: Second language. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp. 448-454). Elsevier.
- Olstain, E. & Barzilay, M. (1991). Lexical retrieval difficulties in adult language attrition (pp. 139-150). In Selinger & Vargo (Eds.).
- Oxford, R.L. (1990). *Language learning strategies*. New York, Newbury House.
- Pallier, C. (2007). Critical periods in language acquisition and language attrition. In Köpke, B., M. S. Schmid, M. Keijzer & S. Dostert (Eds.), *Language attrition: Theoretical perspectives* (pp. 155-168). Amsterdam: J. Benjamins.
- Pavlenko, A. (2000). L2 influence on L1 in late bilingualism. *Issues in Applied Linguistics* 11(2), 175-205.
- Reich, P.A. (1986). *Language development*. Englewood Cliffs, N.J.: Prentice-Hall.
- Romaine, S. (1989). *Bilingualism*. Oxford: B. Blackwell.
- Selinger, H.W. & R. M. Vargo (1991). *First language attrition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosch, E. & Mervis, C. B. (1975). Family resemblances: Studies in the internal structure of categories. *Cognitive Psychology*, 7, 573-605.
- Schmid, M. S. & Bot, K. de (2004). Language attrition. In Davis, A. & C. Elder (Eds.), *The handbook of applied linguistics* (pp. 210-235). Oxford: B. Blackwell.
- Schmid, M. S. (2002). *First language attrition, use and maintenance. The case of German Jews in Anglophone countries*. Amsterdam: J. Benjamins.
- Schmid, M. S. (2006). Second language attrition. In *Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp.

74-81). Elsevier.

Sorace, A. (2000). Differential effects of attrition in the L1 syntax of near-native L2 speakers. In Howell, C., S. Fish & T. Keith-Lucas (Eds.), *Proceedings of the 24th Boston University Conference on Language Development*. Somerville, MA: Cascadilla Press.

Tsunoda, T. (2005). *Language endangerment and language revitalization*. Berlin: Mouton de Gruyter.

Σημειώσεις

¹ αφαιρετική διγλωσσία/ subtractive bilingualism (Encyclopedia of Language and Linguistics, Elsevier: 2006)

² από το *Προσωπικό Αρχείο* της συγγραφέως

³ με την έννοια των αποθηκευμένων γνώσεων των ομιλητών για τα λεξικά στοιχεία (λεξιλόγιο) της γλώσσας τους

⁴ βλ. διακρίσεις που έχουν εισαχθεί από τους N. Chomsky, F. de Saussure: *γλωσσική επιτέλεση*, δηλ. εκφωνήματα κατά τη χρήση της γλώσσας, πραγμάτωση της γλωσσικής γνώσης (*language performance, parole*) σε αντιδιαστολή με τη *γλωσσική ικανότητα*, την κατοχή αφηρημένης γλωσσικής γνώσης των φυσικών ομιλητών (*language competence, langue*)

⁵ πρωτότυπο [prototype]: το πιο τυπικό μέλος μιας κατηγορίας, λ.χ. το *σπουργίτι* είναι ένα πρωτότυπο του *πουλιού*, ενώ ο *πιγκουίνος* δεν είναι (=περιφερειακό μέλος)

⁶ εδώ συνεπιδρά και ο παράγοντας “γραμματισμός”, με τον οποίο τα μεγαλύτερα παιδιά έχουν αυξημένη επαφή: ο παράγοντας αυτός φαίνεται ότι συμβάλλει σημαντικά στη γλωσσική διατήρηση (Körke 2004).

⁷ αν και η πρόταση αφορά την ανάπτυξη μιας δεύτερης/ ξένης γλώσσας, θεωρούμε ότι υπάρχουν παραλληλισμοί με τα φαινόμενα που εξετάζουμε εδώ.